

Гімнасії та гімнасіархи в античних державах Північного Причорномор'я

Рябко Андрій Олексійович

Аспірант кафедри історії стародавнього
світу та середніх віків
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: pidzemellya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4747-680X

У статті розглядаються гімнасії як структурний елемент системи освіти і виховання громадянина в античних державах Північного Причорномор'я. На основі археологічних та епіграфічних джерел проаналізовано конструктивні особливості гімнасій, їх діяльність, обов'язки і статус гімнасіархів, педотрибів та інших посадових осіб й безпосередніх вчителів, пов'язаних з цією установою.

Ключові слова: гімнасії; освіта і виховання; античні держави Північного Причорномор'я.

Гимнасии и гимнасиархи в античных государствах Северного Причерноморья

Рябко Андрей Алексеевич

Аспірант кафедри історії древнього
мира і середніх віків
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: pidzemellya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4747-680X

В работе рассматриваются гимнасии как структурный элемент системы образования и воспитания гражданина в античных государствах Северного Причерноморья. На основании археологических и эпиграфических источников анализируются конструктивные особенности гимнасией, их деятельность, обязанности и статус гимнасиархов, педотрибов, других должностных лиц и непосредственно учителей, связанных с этим учреждением.

Ключевые слова: гимнасий; образование и воспитание; античные государства Северного Причерноморья.

Gymnasiums and gymnasiarhs in the Northern Black Sea Littoral states

Riabko Andrii

*PhD student at the Ancient and Medieval
History Department
V.N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022
e-mail: pidzellya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4747-680X*

As the title implies the article describes gymnasiums as a structural element of citizen education and training system in the Northern Black Sea Littoral city-states. Based on archaeological and epigraphic sources, the structural features of gymnasiums, their activities, duties and the status of gymnasiarch, pedotrist and other officials and direct teachers associated with this institution are analyzed.

Key words: *gymnasium; education and training; Northern Black Sea Littoral states.*

Звернення до зазначеної теми лежить у руслі сучасного інтересу історичної науки до проблем духовного життя суспільства, його світогляду, особливостей світосприйняття людини, до сфери ідеології та релігії. Гімнасії як освітні заклади були останнім етапом підготовки юнаків до дорослого життя, своєрідною перепусткою в середовище повноправних громадян.

Хронологічні рамки охоплюють період з V ст. до н.е. до III ст. н.е., що відповідає датуванню археологічних та епіграфічних джерел дослідження. Географічні рамки об'єднують регіон Північного Причорномор'я.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні місця гімнасія в системі державних інститутів античних міст Північного Причорномор'я. Мета передбачає вивчення таких завдань: локалізація гімнасій в конкретних містах і вивчення їх архітектурних особливостей, часу існування, статусу гімнасіархів та безпосередніх учителів – педотрибів; виділення вікових груп відвідувачів гімнасій, їхнього зв'язку з релігійними культурами і громадськими святами.

У роботі використано метод комплексного аналізу джерел, виражений у зіставленні літературних даних, епіграфічних й археологічних матеріалів; генетичний метод, що дозволяє аналізувати й інтерпретувати історичні явища в їхньому розвитку; порівняльно-історичний метод та структурно-функціональний метод.

Наукова новизна роботи полягає в систематизації розрізнених даних про гімнасії в Північному Причорномор'ї та у вивченні гімнасія як структурного елемента античної держави у Північному Причорномор'ї.

Ураховуючи фрагментарність джерел, що відображають ситуацію в Північному При-

чорномор'ї, необхідно враховувати весь їхній спектр. Найінформативнішими є епіграфічні джерела, зокрема лапідарні написи (присвяти, могильні плити). Переважна їх кузькість опублікована в збірниках IOSPE [38], «КБН» [14], «НО» [22], «НЭПХ» [23] та ін. Археологічні джерела представлені архітектурними залишками гімнасій, знахідками стриглів, невеликих ємкостей для маслинової олії, якими користувалися атлети перед змаганнями і тренуваннями. Окремі сторінки життя полісів Північного Причорномор'я відображені і в літературних джерелах, серед найцінніших – «Борисфенітська промова» Діона Хрисостома [5].

Гімнасії були необхідними структурними елементами грецьких полісів, а отже повинні були існувати і в Північному Причорномор'ї. Написи з Ольвії, Херсонеса, Пантикапея, Фанагорії, Танаїса і Горгілії підтверджували існування тут гімнасій. В. В. Латишев, публікуючи ці написи, першим розпочав вивчення гімнасій у Північному Причорномор'ї [18;19]. Першим гімнасієм, який був виявлений археологічно, став гімнасієм Фанагорії. Це відбулося наприкінці 30-х рр. 20 ст. у результаті розкопок В. Д. Блаватського [3, с.18–20]. З тим, що виявлені архітектурні залишки належать саме гімнасію, погоджувалася і М. М. Кобиліна [11;12], яка протягом 30 років після В. Д. Блаватського очолювала фанагорійську експедицію.

У 60-х рр. XX ст. в ході розкопок під керівництвом О. М. Карасьова та О. М. Леві був відкритий гімнасієм Ольвії [9; 20, с. 99–108]. С. Д. Крижицький, не погоджуючись з інтерпретацією відкритих матеріалів як гімнасія, і висловив гіпотезу про те, що це були терми [15, с. 80–82].

У дискусії щодо місцезнаходження гімнасія в Херсонесі взяли участь К. Е. Гриневич, Е. І. Соломонік та В. І. Кадєєв. На думку В. І. Кадєєва, гімнасієм слід вважати будівельні залишки, виявлені на території між театром, міським водосховищем і головною вулицею [8, с. 34–35].

Першим узагальнювальним дослідженням фізичної культури в античних містах Північного Причорномор'я стала праця С. А. Семенова-Зусера «Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья», що вийшла друком у 1940 р. [32]. Перебільшуючи вплив на грецьку культуру місцевих, зокрема скіфських, елементів, автор у цілому визначає напрям майбутніх досліджень. Зокрема, були систематизовані відомі на той час дані про існування гімнасій у полісах Північного Причорномор'я, проаналізовані обов'язки гімнасіархів та їхній соціальний статус, види і методи занять у гімнасіях, види агонів та їхню соціальну значимість. Поряд з епіграфічними джерелами для характеристики змагань масово залучені іконографічні. В окремий розділ виділено мусичні агони. Також, на протипагу авторитетів тоді думці проф. Б. В. Варнеке, С. А. Семенов-Зусер доводить існування театрів у Північному Причорномор'ї та їхній зв'язок із культом Діоніса. Новим стало питання про наявність гладіаторських ігор у Північному Причорномор'ї, на існуванні яких наполягає автор.

Роль агонів і їхній зв'язок із культом Ахілла в Ольвії в кількох публікаціях досліджував М. М. Кубланов [16]. Е. О. Берзін, публікуючи агоністичний каталог з Горгілії ставить низку нових питань: про вікові групи серед учасників змагань і, відповідно, відвідувачів гімнасію;

про участь батьків і дітей в агонах, про соціальну належність переможців змагань. Новизна аналітичного підходу Е. О. Берзіна, по суті, полягала у використанні математичних методів, що дозволило подивитися на відомий уже документ з оригінальної точки зору [1].

Проблеми освіти і виховання громадянина в Херсонесі знайшли відображення в роботах В. І. Кадєєва. У його працях прослідковано зв'язок між релігійними святами й календарем Херсонеса [7], проаналізовано окремі види херсонеських агонів, показана роль гімнасіархів і педотрибів як посадовців, що займалися підготовкою атлетів та організацією змагань [8, с. 175–186].

Релігійні аспекти агонів розглядає у своїх працях А. С. Русяєва. Особлива увага приділяється святам на честь Ахілла, Гермеса та Геракла, які супроводжувалися гімнастичними та гіппічними агонами, виділено свято на честь Аполлона Ієтроса, пов'язане з мусичними змаганнями і святкування Діонісії, яке проводилося в ольвійському театрі [26].

Детальніше порівняно з попередньою історіографією, розглянула агоністичні свята О. А. Ручинська. Учена охарактеризувала види змагань, внесла корективи у визначення їхньої ролі, виділені культу, що супроводжувалися агонами. Особливо детально описані гімнасіархія, хорегія, агонотесія, які могли виконуватися і як магістратура, і як літургія. Показана роль агоністики в грецьких громадянських колективах Північного і Західного Причорномор'я [27; 28; 29; 30; 31].

Узагальнювальний характер мають роботи М. В. Скржинської, зокрема «Гимнасии в античных городах Северного Причерноморья». Однак висновки, зроблені в статті, викликають цілий ряд зауважень і заперечень.

У цілому питання, що є дискусійними, висвітлюються як доведені. Не зрозуміло, на якій підставі зроблено висновок про наявність гімнасій у Тірі, Керкінітіді та Калос-Лімені [33, с. 196]. Місце розташування гімнасії в Херсонесі вказується як чітко встановлений факт без вказівок на наукову дискусію в цьому питанні [33, с. 198]. Зовсім не переконливо аргументована гіпотеза про існування стадіону на Ахілловому Дромі [33, с. 203–204]. Без належного обґрунтування і з неточностями схарактеризовані види змагань у Північному Причорномор'ї [33, с. 200–203]. Отже, робота М. В. Скржинської дає без відповідей багато важливих питань, що залишає простір для нашого власного дослідження.

Ольвійський гімнасій було відкрито ленінградською експедицією на чолі з О. М. Карасьовим та О. І. Леві в ході розкопок центральної частини міста. Він був побудований у V ст. до н. е. [9; 20, с. 99–108]. Ольвійський гімнасій двічі згадується в написах: у графіто на штукатурці споруди III ст. до н. е. і в лапідарному написі II ст. до н. е., де сказано про побудову нового гімнасія [33, с. 196]. Будівельні залишки свідчать, що ольвіополіти розташували свій перший кам'яний гімнасій біля південної частини агори [20, с. 99 - 108]. Основну частину споруди займав зал для тренувань і змагань. Він поділявся на три частини з двома рядами прямокутних колон, по дев'ять у кожному ряду. У східній частині залу були прибудовані банні приміщення; у них знайдені залишки труб, якими вода надходила у великі піфоси з колодязя, розташованого в південно-західній частині споруди. Там, ніби охороняючи колодязь, у спеціальній ніші стояла статуя Аполлона. У південній частині гімнасія знаходилися кімнати господарського призначення і туалет, а в східній частині були розташовані великі

печі. Жар від них гончарними трубами надходив під резервуари з водою, чим і забезпечувалося її нагрівання [20, с. 99–108]. С. Д. Крижицький висловив сумнів у тому, що виявлені архітектурні залишки належать гімнасію. На його думку, це могли бути банні приміщення [15, с. 80–82]. Однак така інтерпретація не знайшла собі широкого кола послідовників.

Гімнасій відігравав особливу роль у житті громадянського колективу. Ольвійські юнаки займалися фізичною підготовкою і брали участь у релігійно-спортивних змаганнях, які влаштовували ольвіополіти на святах в честь Ахілла, Аполлона, Деметри, Афіні та інших божеств. Переможці відправлялися в інші грецькі міста, у тому числі в Мілет і Афіні, а також у значні релігійні центри, такі як Олімпія, Дельфи, Делос, Дідіми [25, с. 95]. Зростання ролі гімнасія і виховання майбутніх громадян в еллінсько–патріотичному дусі диктувалося загальним ходом культурного розвитку Ольвії в ранньоелліністичний час і значним розширенням її зв'язків з рядом міст Егеїди і Понту, у кожному з яких були гімнасії. Розташування гімнасія поруч з агорою також вказує на особливе значення, якого надавали йому ольвіополіти [25, с. 95].

Археологічне відкриття гімнасія у Фанагорії пов'язано з іменем В. Д. Блаватського в ході розкопок 1936–1938 рр. [3; 11, с. 29–33]. У західній частині міста було відкрито монументальну споруду. Висока якість будівництва, особливості конструкції, притаманні грецьким ордерним спорудам, характер планування дали підстави В. Д. Блаватському, а услід за ним і М. М. Кобиліній вважати його гімнасієм [11, с. 33; 12, с. 24–30]. Споруда була побудована наприкінці IV ст. до н. е., а в II ст. до н. е. – перебудована. Збереглися великі плоскі камені, які могли бути базами для колон, кам'яні фундаменти, покрівельна черепиця, мармурові кессони з пальметтами і капітелі колон, шпукатурка червоного кольору. [11, с. 33; 12, с. 27]. Це свідчить про багате оформлення споруди, яка, наймовірніше, після реконструкції в II ст. до н. е. зберегла своє функціональне призначення. Друга реконструкція гімнасія відноситься до I–II ст. н. е. [12, с. 86]. Написи свідчать про те, що гімнасій у Фанагорії існував і в римський час (КБН 983) [12, с. 85].

Існування гімнасія в Херсонесі засвідчено багатьма написами. В одному з них назване ім'я гімнасіарха, який влаштував змагання учнів гімнасія (IOPSE, 12, 436). Відповідно, проблема полягала тільки в тому, щоб зрозуміти місце його розташування. К. Е. Гриневиц ототожнював гімнасій зі спорудою, відкритою ним в цитаделі [4, с. 21, 24]. Але проти такої гіпотези свідчить і характер споруди, і розташування її в цитаделі в досить обмеженому просторі. На думку Е. І. Соломонік, гімнасій міг знаходитися недалеко від театру, де були знайдені агоністичні каталоги [35, с. 73; 36, с. 266]. В. І. Кадеєв вважав, що херсонеський гімнасій являв собою комплекс споруд між головною вулицею і південною оборонною стіною на захід від театру. У складі цього комплексу існували і терми, відкриті в 1898 році, і так зване «міське водосховище», яке виконувало роль басейну. На думку В. І. Кадеєва, це був єдиний комплекс, оскільки знайдені пілястри, які слугували базами для колон портика, що розташувався на схід від басейну. Цей портик міг використовуватися для тренувань. У засипі цих споруд і в культурному шарі навколо них знайдена велика кількість тонких мармурових плит, якими були облицьовані стіни приміщень. У підтвердження того, що це гімнасій, свідчить і місцезнаходження комплексу споруд і басейна, які виходять на головну вулицю, а

також знахідки написів про агони та гімнасіарха (IOSPE, I2, 437), знайдені на схід від цього комплексу між басейном і театром [8, с. 34–35]. Про існування гімнасіїв у Пантікапеї, Горгіппії і Танаїсі також відомо з написів (КБН 90, 103, 823, 1140, 1263, 1264, 1277-1280, 1287, 1288). Однак археологічно вони поки що не виявлені.

Управління гімнасієм доручалося гімнасіарху, якого традиційно обирали Народні збори або Рада. Зазвичай такі обов'язки вважалися почесними і доручалися знаним і заможним громадянам, які часто виконували цю службу в порядку літургії. Проте гімнасіархія могла бути і магістратурою.

Традиція обирати гімнасіархами відомих людей існувала і в полісах Північного Причорномор'я. У римський період у Херсонесі й на Боспорі гімнасії, імовірно, утримувалися на державний коштів, а гімнасіархи були державними чиновниками, які керували гімнасієм і відповідали за підготовку ефебів [8, с. 121]. Херсонеські гімнасіархи римського часу згадані в чотирьох написах (IOPSE, I2, 424, 436, 437; [36, № 127]) Гімнасіархи були членами синоду Пантікапея, Горгіппії і Танаїса (КБН 90, 103, 823, 1140, 1260 а, 1263, 1264, 1268, 1277-1280, 1282, 1287, 1288).

З написів відомі імена кількох ольвійських, херсонеських і боспорських гімнасіархів. Найдавніші з них належать до III ст. до н. е. Це ольвіополіт Нікондром та херсонесит Агасикл (IOSPE, I2, 186, 418). Агасикл виконував багато різноманітних обов'язків у своєму місті, за що вдячні співвітчизники нагородили його статуєю. На відлілому постаменті написано, що Агасикл, син Ктесія, обіймав посади стратега, жреця, гімнасіарха й агораномата, фінансував будівництво міських оборонних стін і благоустрій ринку (IOSPE, I2, 418).

Збереглися імена двох ольвійських гімнасіархів. Перший з них, Нікондром, в середині III ст. н. е. поставив в гімнасії статую свого сина Діонісія, переможця у святковому змаганні на честь Гермеса (IOSPE, P, № 186). Зберігся постамент із пошкодженою віршованою присвятою Гераклу і Гермесу. Вони були в греків традиційними покровителями гімнасіїв, і в багатьох містах влаштовувалися агоністичні свята Гермеї, на яких змагалися юнаки. Окрім Ольвії, у Північному Причорномор'ї Гермеї, як свідчать написи проводилися в Горгіппії і в Херсонесі. Змагання молодих атлетів зазвичай були присвячені Гераклу і Гермесу, які вважались покровителями гімнасіїв і палестр. Однак були і змагання, присвячені іншим олімпійським богам і героям. Це, наприклад, Ахіллеї в Ольвії; Аполлонії в Ольвії і містах Боспорського царства; Гермеї в Ольвії, Херсонесі і Горгіппії тощо. Атлети з Північного Причорномор'я також брали участь у загальноеллінських змаганнях, таких як Панафінеї та Анакії в Афінах, Піфійські ігри в Дельфах та багатьох інших. Про це свідчать археологічні, епіграфічні та нумізматичні джерела [33, с. 205]. Інший ольвійський гімнасіарх, Феокл, у II ст. н. е. побудував гімнасію, а коли він помер, там установили його статую. Феокл був не тільки заможним, але й шанованим громадянином. Ольвіополіти чотири рази обирали його першим архонтом, 18 міст нагородили Феокла золотими вінками за гостинність, виявлену щодо їхніх громадян (IOSPE, P, № 40). У присвятах, знайдених археологами під час розкопок Танаїса, у почесному реєстрі посадових осіб імена гімнасіархів згадуються неодноразово.

Отже, гімнасіархи в написах Північного Причорномор'я згадуються досить часто. У той же час відоме ім'я лише одного педотриба – Фарнака, який прибув у Пантікапеї із Синопи в I

ст. до н. е. (IOSPE, I2, № 299). У віршованій епітафії на його могилі говориться, що увесь гімнасій оплакував ранню смерть Фарнака. Цей напис свідчить про те, що в містах Північного Причорномор'я поряд з місцевими тренерами працювали також іноземці [32, с. 14].

Про те, якими видами спорту займалися в гімнасіях Північного Причорномор'я, можна говорити на основі написів з перерахуванням перемог різних атлетів. Більшість таких написів походить з Ольвії і Херсонеса і належать переважно до римського часу, але, очевидно, свідчать про давні традиції. У гімнасіях тренувалися переможці на місцевих змаганнях з бігу (IOSPE, I2, 130, 155, 186, 435, 436, 685; КБН 1137), стрибків у довжину (IOSPE, I2, 130, 156), боротьбі (IOSPE, I2, 156, 434, 435), кулачному бою (IOSPE, I2, 434), метанні диска (IOSPE, I2, 130, 157, 158) і списа (IOSPE, I2, 130, 138, 157, 435), а також у пентаплоні [36, № 127], який об'єднував у собі всі перераховані види вправ, окрім кулачного бою.

Про колосальне значення гімнастичного виховання та агонів у житті греків Північного Причорномор'я свідчить горгіплійський агоністичний каталог першої половини III ст. до н. е. – список гімнастів, які перемогли на змаганнях. Їх докладно записували протягом кількох десятиліть [1].

Аналіз каталогу дозволив виділити вікові групи учасників змагань: діти (12-16 років), юнаки (16-18 або 16-20 років) і дорослі (старше 20 років) [1, с. 115]. Таким чином, життя вільного повноправного громадянина було пов'язане з гімнасієм від 12 років і протягом усього життя. Це говорить про надзвичайну роль гімнасії в підтриманні цілісності громадянського колективу і збереженні традиційної ідеології.

Отже, гімнасії існували в усіх великих містах Північного Причорномор'я. Архітектурно вони схожі на середземноморські, але мали конструктивні особливості, зумовлені, ймовірно, особливостями клімату та конфігурацією наявних площ під забудову. Гімнасії в Північному Причорномор'ї були державними установами, а гімнасіархи – державними посадовцями. Головна функція гімнасіїв – підготовка майбутніх громадян та інтеграція молоді в структуру античної громадянської общини.

Система освіти, а разом з нею і роль гімнасіїв у містах Балканської Греції та Малої Азії суттєво змінилася після походів Александра Македонського: зменшилася роль фізичної підготовки та збільшилася роль гуманітарної освіти, доступ у гімнасії отримали іноземці, ефебія стала необов'язковою тощо. У Північному Причорномор'ї в цей час спостерігаються протилежні тенденції. Тут відбувається своєрідна консервація класичних полісних інституцій в елліністичній і особливо в римський період.

Література

1. Берзин, Э. Горгиплийский агонистический каталог / Э. О. Берзин // Советская археология. – 1961. – № 1. – С. 111–128.
2. Блаватская, Т. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени / Т. В. Блаватская. – М., 1983.
3. Блаватский, В. Отчет о раскопках в Фанагории в 1936–1937 гг. / В. Д. Блаватский // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 16, 1941а. –

- С. 18–20.
4. *Гриневич, К.* Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. / К. Э. Гриневич // Крым. – 1929. – № 1. – С. 14–32.
 5. *Дион Христом.* Борисфенитская речь. XXXVI//SC.–Т. 1.–С. 171–178.
 6. *Жураковский, Г.* Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковский – М., 1940.
 7. *Кадеев, В.* О календаре Херсонеса Таврического / В. И. Кадеев // Вестник Харьковского университета. – 1994. – № 385: История. – Вып. 28. – С. 31–38.
 8. *Кадеев, В.* Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.) / В. И. Кадеев. – Харьков, 1996.
 9. *Карасев, А.* К вопросу о водоснабжении ольвийского гимнасия / А. Н. Карасёв // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1975. – Вып. 143. – С. 3–10.
 10. *Карасёв, А.* Монументальные памятники ольвийского теменоса / А. Н. Карасёв // Ольвия. Теменос и агора. – Москва-Ленинград: Наука, 1964. – С. 27–130.
 11. *Кобылина, М.* Фанагория / М. М. Кобылина // Материалы и исследования по археологии. – № 57. – 1956. – С. 5–101.
 12. *Кобылина, М.* Фанагория / М. М. Кобылина – М., 1989.
 13. *Колобова, К., Озерецкая Е.* Как жили древние греки / К. М. Колобова, Е. А. Озерецкая. – Л., 1959.
 14. Корпус Боспорских надписей. – М.–Л., 1965.
 15. *Крыжицкий, С.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов / С. Д. Крыжицкий. – К., 1985.
 16. *Кубланов, М.* Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества / М. М. Кубланов // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – М.–Л. – 1957. – Т. 1. – С. 222–231.
 17. *Латышев, В.* Известия древних писателей – греческих и латинских – о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – В 2 т. – Т. 1. Греческие писатели. – СПб, 1893; Т. 2. Латинские писатели. – СПб, 1904.
 18. *Латышев, В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В. В. Латышев. – СПб, 1887.
 19. *Латышев, В.* Краткий очерк истории Боспорского царства (Введение к «Надписям Боспорского царства», изданным В. В. Латышевым) / В. В. Латышев. – Симферополь, 1893.
 20. *Леви, Е.* Ольвия. Город эпохи эллинизма / Е. И. Леви. – М.–Л., 1985.
 21. *Марру, А.* – И. История воспитания в античности / А. – И. Марру. – М., 1998.
 22. Надписи Ольвии (1917 – 1965). – Л., 1968.
 23. Новые эпиграфические находки в Херсонесе / Э. И. Соломоник. – Киев, 1973.

24. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. – К., 1999.
25. *Русяева, А. Русяева М.* Ольвия Понтийская. Город счастья и печали / А. С. Русяева, М. В. Русяева. – Киев, 2004.
26. *Русяева, А.* Религиозные празднества / А. С. Русяева // Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – Киев, 1999. – С. 555-570.
27. *Ручинская, О.* Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху / О. А. Ручинская // Вестник Харьковского Университета. – 1994. – № 385: История. – Вып. 28. – С. 56-67.
28. *Ручинская, О.* Греческая музыкальная традиция и театр в жизни античных городов Западного Понта / О. А. Ручинская // Болгарский ежегодник. – Т.2. – Харьков; София, 1996. – С. 5-11.
29. *Ручинская, О.* Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья / О. А. Ручинская // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 73-86.
30. *Ручинська, О.* Суспільне життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я (соціально-культурний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. А. Ручинська. – Дніпропетровськ, 1996. – 17 с.;
31. *Ручинская, О.* Агонистические празднества в античных городах Северного и Западного Причерноморья: история изучения проблемы и ее современное состояние / О. А. Ручинская // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. – 2016.– Серія «Історія». – Вип. 51. – С. 13-23.
32. *Семёнов-Зусер, С. А.* Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья / С. А. Семёнов-Зусер. – Харьков, 1940.
33. *Скржинская, М. В.* Гимнасии в античных городах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская // Hyperboreus. – Vol.7(2001). – Fasc.1-2. – р. 196-206.
34. *Скржинская, М. В.* Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К., 2014.
35. *Соломоник, Э. И.* Греческие надписи из района античного театра в Херсонесе / Э. И. Соломоник // Вестник древней истории.- 1967. - № 1. – С. 69-79.
36. *Соломоник, Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К., 1973.
37. *Юрин, А. И.* Устав гимнасия из Берои первой трети II в. до н.э. / А. И. Юрин // МНЕМОН. – Выпуск 11. – СПб, 2012. – С. 117-126.
38. *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae.* – Vol.1. – Ed.2. – Petropoli, 1916.